

AKTUAL ÜZVLƏNMƏNİN ƏSAS ƏLAMƏTLƏRİ

Tema və rema dilçilər tərəfindəncümlənin aktual üzvlənməsinin vahidləri hesab olunur. Alman dilinə məxsus cümlələrdə onlar məntiqi vurğu, söz sırası, artıqlı və presodik vasitələrlə öz təzahürünü tapır.

K.Abdullayev qeyd edir ki, məntiqi hökmün quruluşu ilə analogiya cümlənin məna əsasının strukturu qurulur və o, da öz növbəsində aktual üzvlənmə üçün çox əlverişli bir şərait yaradır (1, 95). Nitq səviyyəsində hökmün subyekt faktiki olaraq, sözlənməməsi ilə, hökmün predikativ isə sözlənməməsi ilə eynidir. Temasözlənmənin elə bir məxsusi sintaktik fonudur ki, bu fon sözlənməmətik hissəsinin üzə çıxmasına, qabarmasına xidmət edir. Prinsip etibarilə tema həmişə özündən əvvəlki kontekstdə və dil situasiyasına tuşlanır, onunla əlaqəlidir, ondan doğur. Cümlənin məntiqi qrammatik səviyyəsində onun tematik hissəsi məlum sayılır. K.Abdullayevin fikrincə, bu məlumluq həm informasiya ötürənə, həm də informasiyanı qəbul edənə eyni zamanda aid olur. Bu hissə özündən əvvəlki kontekstə tuşlanır və eyni zamanda cümlə ətrafi situativstrukturaya çıxır və cümlə daxilində məntiqi baxımdan fərqlənir.

Tema həm danışanın, həm qəbul edənin ümumi bilik bazasıdır. Bu ümumi bilik olmasa, prinsip etibarilə informasiya ötürmək nöqtəyi-nəzərindən irəli addım atmaq mümkün olmaz (1, 95). Məhz belə ümumi bilik bir tramlin kimi fikrin gələcək inkişafının əsasında durur və onu hazırlayır. Rema isə əksinə, məlumatın əsas nüvəsini və canını təşkil edir. Söyləmədə nə deyildiyinin təmsilçisi olan rema nitq fəaliyyəti zamanı müəyyən dərəcədə aktuallaşmağa, xüsusi olaraq nəzərə çatdırılmağa məruz qalır. Bu cür aktuallaşma müxtəlif dil vasitələri ilə həyata keçir. Qeyd etmək lazımdır ki, cümlədə rema həm prosodik-eksralinqvistik vasitələrin, həm də formal-qrammatik vasitələrin köməyi ilə aktuallaşdırılır, xüsusi nəzərə çarpdırılır (1, 96). Rema cümlədə xüsusi olaraq, adresata ünvanlanmış həmmən məlum hissədir ki, onun köməyi ilə müəyyən entropiyanın aradan götürülməsi nəzərdə tutulur (1, 96). Tema və remanın qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı şəkildə uzlaşması, beləliklə, cümlənin məntiqi-semantik qrammatik əsasının möhkəmlənməsinişərtləndirmiş olur.

K.Abdullayev qeyd edir ki, həm tema, həm də rema öz tərkibində cümlənin daimi sintaktik üzvlərini saxlamırlar, onların tərkibi daimi deyil, həmişə eyni üzvlər ilə dolmur. Tema həmişə mübtədə deyil, rema da həmişə xəbər deyil. Aktual üzvlənmə komponentlərinin qrammatik tərkibinin qeyri-sabitliyi öz növbəsində başqa bir çətinliyi ortaya çıxarır. Tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, bəzən sadəcə olaraq temanın tərkibini remanın tərkibindən kəskin fərqləndirmək olmaz (1, 96). Bu halı çox vaxt ikinci dərəcəli üzvlər ilə və müxtəlif tərkiblərlə yüklənmiş üslubi cəhətdən mürəkkəbləşmiş cümlələrə aid etmək mümkündür. Üst-üstə tema və rema məlumatın bütün tərkibini əhatə edir. Məlumatı başlarkən adətən, temanıadlandırır, temanı müəyyənləşdirir, sonra yenə də tema ətrafında fırlanırlar. Yenə də tema artıq bu dəfə rema vasitəsilə dəqiqləşdirilir. K.Abdullayev qeyd edir ki, temanıdəqiqləşdirilmiş rema kimi adlandırmaq olar.

E.Hentşel qeyd edir ki, tema-rema bölgüsü cümlənin kommunikativ strukturunu ifadə edir (2, 364). Bu konseptin əsas ideyası ondan ibarətdir ki, dil ifadəsində cümlə üzvlərinin heç də hamısı eyni zamanda informasiya daşıyırlar və cümlənin bəzi hissələri digərlərdən fərqli olaraq daha çox informasiya dəyərində malik olurlar. Cümlənin daha az informasiya hissəsinə malik hissəsi tema, daha çox informasiya dəyərində malik hissəsi isə rema adlanır. Tema və remaya dilçilik ədəbiyyatında fərqli təriflər verilir və onlar terminaloji baxımdan da vahid deyillər (2, 364). Alman dilində tema-rema anlayışları ilə yanaşı xüsusilə *"Topik-Kommentar"* və *"Fokus-Hintergrund"* anlayışları yayılmışdır. Bunlar qismən sinonim kimi, bəzən bir-biri ilə qarşılaşdırma qismində, bəzən isə eyni, ancaq oxşar olmayan konseptin ifadəsi üçün işlənilir.

E.Hentşelin fikrincə, cümlənin hansı hissəsinin daha çox eləcə də daha az informasiya dəyərində malik olması fikrin informasiya strukturunun eşidən və yaxud danışanın perspektivi baxımından nəzərdən keçirilməsindən asılıdır. Dinləyən üçün digər informasiyalar danışan şəxsədən fərqli olaraq daha relevantdir (2, 364). V.MolnarK.Bühlerin işarə modelinə istinad edərək üçüncü mümkün təhlil səviyyəsi kimi əşyavi perspektivi fərqləndirir. Fikrin informasiya strukturunun hansı perspektivdən təhlil edilməsindən asılı olaraq, tema və rema aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirilə bilər. Dinləyici perspektivindən tema və remanınfərqləndirilməsi bir qayda olaraq köhnə, məlum, ilkin olaraq xatırladılmış və yaxud nəzərdə tutulmuş və əvvəlki fikridən irəli gələn informasiyanın yeni, məlum, xatırladılmayan və məlum olmayan informasiyaya qarşı qoyulmasına uyğun gəlir. Terminoloji olaraq bu qarşılaşdırma qismən *given-new* anlayışı ilə verilir (2, 364). Bu informasiya bölgüsü daha yaxşı şəkildə sual-cavab-cümləri ilə əyanləşdirilir. Məsələn,

/WerhatdenKuchengebaken?/ - /Piroqu kim bişirib//

/Peter (hatdenKuchengebaken)/ - /Peter (piroqu bişib)//

E.Hentşel hesab edir ki, cavabda boş buraxılan dinləyici üçün məlum olan informasiya temanı əmələ gətirir. Cavabda məcburi şəkildə verilən və dinləyici üçün yeni olan isə remadır. Tema-rema üzvlənməsinin əsası kimi məlum və məlum olmayan informasiyanın fərqləndirilməsi həqiqətdə problemlidir, çünki yalnız yuxarıda xatırladılmış mətnin özünün və yaxud məlumluğun müəyyənləşməsi üçün çərçivə qismində olan mətn xarici biliyin cəlb edilməsi məlum deyil (2, 365). Buraya həmçinin bu kriteriya əsasında müstəsna olaraq "yeni" informasiyaya malik olan imkanın daxil edilməsidir.

Danışan şəxsin perspektivi baxımından xümlənin üzvlənməsi fokus və arxa plan əsasında baş verir. Fokus müəyyənlişməsi üçün cavabdeh olan qrammatik faktorlar kimi cümlənin vurğusu və yaxud söz sırası əsas götürülür (2, 365). Eyni zamanda “yeni” və “köhnə” informasiyanın fərqləndirilməsi kimi pragmatik faktorlar fokus və arxa planın fərqləndirilməsi üçün cavabdehdirlər. Fokuslaşmış elementlər eyni zamanda rema elementləridir.

Əşyavi perspektiv baxımından tema haqqında danışılan, rema isə bu haqda fikir bildirəndir. E.Hentsşel qeyd edir ki, bu səviyyədə informasiya strukturunun ifadəsi üçün həmçinin “topik-komentar” anlayışı da istifadə edilir. Normal halda topik fikrin çıxış nöqtəsini əmələ gətirir və cümlənin əvvəlində durur (2, 365). Tez-tez topik tematik – məlum informasiya və fokuslaşmamış – intonasiya və söz sırası vasitəsilə nəzərə çarpdırılmamış olur, ancaq həmçinin fokuslaşmış və rematopikləri də çıxış edir.

E.Hentsşel qeyd edir ki, göründüyü kimi “tema-rema”, “fokus-arxa fon” və həmçinin “topik-izahat” həmişə olmasa da, tez-tez üst-üstə düşür. Bu səbəbdən dilçilik ədəbiyyatında nisbi şəkildə fərqləndirilmədən “tema” və “rema” elementlərindən danışılır (2, 365).

E.Hentsşel hesab edir ki, mərkəzi, protipik və periferik tema və rema elementləri mövcuddur (8, 366). Cümlədəki protipiktema və protipikrema elementi arasındakı elementlər “transition” və yaxud “rest of rheme” adlandırılır. Belə ki, /*SieschenkteihmvölligüberraschendeineBlume*/ “O, ona təmənilə sürpriz şəkildə bir gül bağışladı” cümləsində /*sie*/ əvəzliyi mərkəzi tema elementi kimi və /*eineBlume*/ isə mərkəzi rema elementi kimi ifadə edilir, bu aradakı elementlər isə soldan sağa artan informasiya dəyəri ilə keçid sahəsi yaradırlar.

E.Hentsşelin fikrincə, tema-rema-bölgüsü müəyyən dil vasitələri ilə korrelyasiya olunur. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, informasiya strukturu üçün intonasiya və söz sırası mühüm rol oynayır. İngilis dilində tema normal halda cümlənin əvvəlində işlənir. Alman dili üçün isə ümimilikdə götürüldükdə, tema cümlədə normal halda remadan əvvəl işlənir. Hərçənd ki, bu sıra əksinə də ola bilər, rema ilk mövqedə, şəxsə görə dəyişən feildən əvvəl dayanır və xüsusilə intonasiya vasitəsilə verilir (2, 366). Normal tema-rema-bölgüsündə alman dilində ilk mövqe əksinə olaraq vurğusuz olur. Burada universal prinsip var ki, buna uyğun olaraq cümlə vurğusu remanın üzərinə düşür.

Tema-rema-bölgüsü alman dilində cümlədəki zərflinin və qüvvətləndirici ədatların mövqeyinə təsir göstərir. Bunlar hər ikisi remanın qarşısında durur (2, 366). Məsələn,

/SiehatwohleinePanne (Rhema) gehabt//

/O, yaqın ki, qəzaya düşüb//

/SiehateinePannewohlgehab//

/O, yaqın ki, qəzaya düşüb//

Rema cümlənin şəxsə görə dəyişən feilvəstəsilə ifadə olunduqda, qüvvətləndirici ədat remadan sonra dayana bilir. Məsələn, /*Siemagihnwohlnicht*/ “o, onu yaqın ki, xoşlamır” (2, 366). Qüvvətləndirici ədatlar normal halda tema və rema arasında dayandığı üçün, ədatların yeri tema-rema-bölgüsünə nəticəsində müəyyənlişir. Məsələn,

/DieArbeitenwerden wohl in den nächsten Tagen abgeschlossen werden//

/İşlə ryaqın ki, növbəti günlərdə bitəcək//

/Die Arbeiten werden in den nächsten Tagen wohl abgeschlossen werden//

/İşlər növbəti günlərdə yaqın ki, bitəcək//

E.Hentsşel qeyd edir ki, heç də bütün dillərdə tema-rema-bölgüsünü görünən etmək üçün söz sırasından istifadə olunmur. Sintaktik baxımdan tema-rema-bölgüsü onunla əks olunur ki, tema tipik mübtədə vasitəsilə ifadə olunur (2, 367). Əlbəttə ki, bu mütləq hal deyildir və müvafiq vurğu zamanı mübtədə təmənilə cümlənin remasını qura bilər. Məsələn,

/GesternwurdemitteninderStadteinBärgesichtet//

/Dünən şəhərin ortasında bir ayı görüldü//

E.Hentsşel qeyd edir ki, tema yox, rema ifadə edən informasiyaya malik olan cümlələr də vardır. Bu cümlələrdə, xüsusilə də mətn və yaxud abzas yaradan cümlələrdə, mübtədə remanı təşkil edir. Məsələn,

/EswareinmaleineKönigin//

/Bir vaxtlar bir kraliça var idi//

E.Hentsşelin fikrincə, tema və rema həmçinin müxtəlif nitq hissələri də reallaşa bilər və bu ondan asılıdır ki, tema tez-tez artıq xatırladılmış əsaslanır və yaxud cavab situasiyasında mövcud olan haqqında məlumat verir (2, 367). Beləcə tema tez-tez yalnız kontekst nəzərə alınmaqla başa düşülən əvəzlik və xüsusi ad elementləri ilə ifadə olunur.

Tema-rema-bölgüsü danışan şəxsə təkcə cümlələrdə informasiyanı strukturlaşdırmaqda yox, həmçinin tam mətnin informasiya strukturunu təşkil etməkdə kömək edir (2, 367). Mətnlər tema-rema-bölgüsü əsasında təhlil edilərkən, qismən tema-inkişafı kimi dəyərləndirilən mürəkkəb tema-rema-sıralanmaları özünü göstərir. Tez-tez çıxış edən strukturlardan biri əvvəl işlənən cümlənin remasının nəticə budaq cümləsinin teması kimi qəbul edilən strukturdur. E.Hentsşel bunu xətti və yaxud sadə inkişaf adlandırır. (2, 367):

E.Hentsşelə görə, bu sxemdən aydın olur ki, tem-rema-sıralanması cümlə üzrə yayılmış əlaqələri ilə və yaxud artıq xatırladılmış informasiyaların yenidən qəbul edilməsi ilə qurulan mətn koherensiyası üçün əsas yaradır (2, 367).

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Maarif, Bakı, 1999, 281 səh.
2. Hentschel E. Deutsche Grammatik. De Gruyter Lexikon, 2010, 404 S.

Açar sözlər: cümlənin aktual üzvlənməsi, rema,tema, fokus,vurğu

Ключевые слова: актуальное членение предложения, рема, тема, фокус, ударение
Keywords: actual division of the sentence, rheme, theme, focus, emphasis

Основные показания актуального членения

Резюме

Статья посвящена основным показаниям актуального членения. К.Абдуллаев отмечает, что тема и рема не содержат постоянных синтаксических членов предложения, их композиция не является постоянной. Э.Хентшель отмечает, что не все члены предложения в выражении языка несут информацию одновременно, и некоторые части предложения имеют большую информационную ценность, чем другие. Э.Хентшель считает, что информация, не упомянутая в ответе и известная слушателю, создает тему.

hemainindications of theactualdivision

Summary

The article deals with the main indications of the actual division .K.Abdullayev notes that both the theme and the rheme do not keep permanent syntactic members of the sentence, their composition is not permanent. E. Hentschel notes that not all sentence members in the language statement carry information at the same time and some parts of the sentence have more information value than others. E. Hentschel believes that the information that is not mentioned in the answer and which is known to the listener creates the theme.

Rəyçi: dos.S.Abbasova